

הרמב"ם ונוסח התפילה של יוצאי תימן - בירור מקורותיו של ה'תכלאל'¹

ראשי פרקים

- א. הקדמה
- ב. דעת הרב יוסף קאפח זצ"ל
- ג. דעת הרב יוסף צובירי זצ"ל
- ד. עוד ראיות שהתימנים אימצו את נוסח הרמב"ם
- ה. סיכום
- ו. נספח - מקורות תפילה תימניים
- ז. מקורות

א. הקדמה

בסוף ימי הבית השני, בית הדין הגדול בארץ ישראל – שאיחד את כל בית ישראל – נחלש מחמת סיבות פוליטיות ומלחמות, וכבר לא יכול היה להכריע בכל התחומים בהלכה ובמנהג. ידוע לנו על 'רצועה של כותים' שהיתה מפסקת בין יהודה והגליל (תגינה כה.). הרמב"ם (פירוש המשניות בבא בתרא ג,ג) מסביר שהדרך בין הגליל ויהודה היתה סגורה בזמן חיבור המשנה. בנוסף, אחרי חורבן בית שני יהדות בבל התעצמה גם במובן הרוחני ויצרה לה מרכזי תורה משלה. בעקבות כך, נוצרו במשך הזמן מנהגים ונוסחאות תפילה שונים בגליל, ביהודה, בבבל וכו', ולא היה מרכז רוחני אחד שיכול היה להשוות את כל המנהגים.

אפשר לזהות שינויי גרסאות בתפילה כבר בתקופת המשנה והתלמוד. באותה תקופה התפילה היתה נאמרת בעל פה ועדיין לא הועלתה על הכתב, כפי שכתב הרמב"ם בפירושו למשנה (מנחות ד,א): "לא קבע (רבי יהודה הנשיא) סדר התפילה, כלומר נוסחה, וסדר מינוי שליח ציבור מחמת פרסומו של הדבר, לפי שלא חיבר סידור אלא חיבר ספר דינים". למרות שידעו את התפילה טוב בעל פה, בכל זאת היעדר נוסח כתוב סייע ליצירתן של גרסאות ותבניות תפילה נבדלות.

יתירה על זאת, הייתה גם מגמה מפורשת שלא יעשה האדם את תפילתו קבע, אלא יש לחדש בה דבר. למרות שרואים בתלמוד שהיו הכרעות לגבי ברכות ותפילות מסויימות ונוסחותיהם, הרבה מאוד דברים לא באו לידי הכרעה ברורה, ונושאים שונים הושארו

כפי שהם, וכל מקום המשיך לנהוג כמנהג מקומו. בתקופת הגאונים היו כבר כמה סידורי תפילה שונים. המפורסמים שביניהם: סדר רב עמרם גאון וסידור רב סעדיה גאון. ידוע לנו גם על סידור רבי ישראל בן רבי שמואל בן חפני, סידור רב צמח בן פלטוי, וסדר מאה ברכות של רב נטרונאי גאון. כן ידוע לנו שהרי"ף חיבר מחזור ליום כיפור.

בכל דור היו מחכמי ישראל שבדקו פרטים בנוסח התפילה שהיה נהוג במקומם, ולעתים שינו ותיקנו אותם, אם מטעמים של הלכה, אמונה, או דקדוק.

אם נשווה את כמות הנוסחים בעבר לכמות הנוסחים היום, נגלה למרבה הפלא שבעבר היו נוסחים רבים יותר מאשר היום. היום קיימים בעיקר ארבעה נוסחים מרכזיים: ספרדים, ספרד, אשכנז, תימן (וגם נוסח איטליה). בעבר היה גם נוסח ארץ ישראל, נוסח רומניה, נוסח צרפת העתיקה, נוסח אפ"מ (צפון איטליה), נוסחי פרובנס (נוסח אויניון, קרפנטרא, מונפלייה), נוסח ברצלונה, נוסח אראגון, נוסח אלג'יר, נוסח אורן (והראן) שבאלג'יר, נוסח תוניס, נוסח לוב, נוסח מצרים, נוסח חלב, ונוסח בבל - כל נוסח שונה מחברו אם במקצת אם בהרבה. כל זה מראה לנו עד כמה נוסח התפילה בעבר לא היה דבר אחיד.

הקהילות הושפעו לאורך הדורות זו מזו וכך נוצרו הנוסחים המאוחדים שאנו מכירים היום. אחרי גירוש ספרד, אפשר כבר לראות התרכזות של נוסחי התפילה לכמה זרמים מרכזיים, וזאת מפני שהיהודים בספרד התפזרו להרבה ארצות ונוסחם השפיע על היהודים במקומות שאליהם הגיעו. אותו דבר קרה בסופו של דבר בארצות אשכנז. כשנהיה יותר קשר בין היהודים בארצות השונות, נוסחי התפילה הושפעו זה מזה, אם בגוף התפילה עצמה, או בפיוטים שהתפשטו מהר בכל הקהילות בגלל טיבם ולשונם. כמו כן, במאה ה-15 למנינם התחילו נוסחי התפילה להיות קבועים יותר בגלל המצאת הדפוס.

נשמעים לפעמים קולות הטוענים שהנוסח התימני הוא הנוסח המדויק ביותר שהתפללו בו מקדמת דנא, ושכאשר חיבר הרמב"ם את מפעלו האדיר 'משנה תורה', הוא לקח את נוסח התפילה של התימנים והכניסו למשנה תורה בידעו שהוא הנוסח המדויק ביותר. רצוני לברר במאמר זה האם יש לטענה זו יסוד או לא, ולעין בחלק ממקורותיו של הסידור התימני, ולהוכיח שגם הוא הושפע לאורך כל הדורות מהיהודים שחיו בארצות אחרות.

ב. דעת הרב יוסף קאפח זצ"ל

הרב יוסף קאפח טוען שהרמב"ם קיבל את נוסח התפילה מהתימנים ביודעו שהוא הנוסח הכי מדויק. הוא סובר שהרמב"ם במשנה תורה עצמו (בהלכות) כתב לפעמים כפי שגרת לשונו, וחזר ותיקן ב'נוסח התפילה' כנוסח תימן. לפנינו ראיותיו:

- (1) הרמב"ם בפירוש המשנה (ברכות ה,ב) כותב "ברך עלינו", ובנוסח התפילה בחיבורו הוא כותב "ברכנו" כמו בסידורי תימן.
- (2) בפירוש המשניות (ברכות ו,ח) הוא כותב "בורא נפשות... חיי העולמים", ובנוסח התפילה בחיבורו הוא כותב "חי העולמים", וכן במורה הנבוכים ובסידורי תימן.
- (3) בפירוש המשניות (ברכות ו,ח) הוא כותב "ועל ציון משכן כבודך, ועל הארץ הטהורה", ובנוסח התפילה הוא כותב כמו בסידורי תימן: "ועל ציון משכן כבודך, והעלנו לתוכה".
- (4) מה שהרמב"ם כותב בפירוש המשניות (סוכה ג,ט) לגבי סדר הענייה אחרי קריאת ההלל שונה ממה שהוא כותב במשנה תורה (מגילה ג,יד), שמתאים לסדר המקובל בתימן².
- (5) בפירוש המשניות (פאה א,א) הרמב"ם (בכתב ידו של המשנה) גורס: "אלו דברים שאין להם שיעור... ותלמוד תורה", ואילו בנוסח התפילה כשמזכיר את המשנה הזאת הוא אינו גורס "ותלמוד תורה" כמו בנוסח תימן.
- (6) בתשובותיו (שו"ת הרמב"ם סימן קפב) כותב שכל השנה אומר "ברוך אתה ה' אוהב צדקה ומשפט" ובעשרת ימי תשובה "מלך אוהב צדקה ומשפט", ואילו בחיבורו (תפילה ב,יח) בעשרת ימי תשובה: "המלך המשפט".
- (7) לגבי הברכה אחרי ברית המילה הוא כותב בתשובותיו (שו"ת הרמב"ם סימן ריד): "צוה כצוית לקדושים" ואילו בחיבורו (מילה ג,ג) על פי נוסח כתבי יד) כותב: "צוה בצואת קדושים" כמו נוסח תימן.

2 בפירוש המשניות: "הוא שיקרא מאודך כי עניתני עד סוף ההלל כל דבר שתי פעמים". בהלכות: "הוא אומר ברוך הבא, וכל העם אומרים בשם ה'... זה הוא המנהג הראשון ובו ראוי לילך, אבל בזמנים אלו ראיתי בכל המקומות מנהגות משונות בקריאתו ובעניית העם ואין אחד מהם דומה לאחר".

8) בהלכות מתנות עניים (יג) הרמב"ם הזכיר את המשפט: "שועת עניים אתה תשמע" שמופיע בינשמת כל חי' של הספרדים, ובנוסח התפילה בחיבורו אין בינשמת כל חי' את המילים הללו, כמו בנוסח תימן.

9) הרמב"ם בסוף נוסח התפילה כותב שנהגו העם לומר בכל תפילות המוספים את פסוקי הקרבנות ואם לא אמר אותם "שוב אינו צריך", ואילו בתוך הנוסח של מוספי המועדים הוא אינו מזכיר את פסוקי הקרבנות, כמנהג תימן.

בהמשך דברינו נראה ראיות נוספות של הרב קאפח, אך לעת עתה נתבונן בראיות אלו, ונראה שיש בהם דוחק עצום מכמה סיבות:

א) פעמים רבות ראינו שהרמב"ם חזר בו ממה שכתב בפירוש המשניות (וגם ראינו שלפעמים הרמב"ם חזר בו מחיבורו וכתב אחרת בתשובותיו).

ב) לגבי הראיה מפסוקי הקרבנות במוסף כותב רס"ג (סידור רס"ג עמודים קנב-קנג): "רבים מחברינו לא אומרים כלל פסוקים במוסף כי **חוששים מן הטעות בפסוקים**, והם אומרים 'על ידי משה עבדך', וזה מספיק בודאי, אבל אם מישחו למד פסוקי כל חג וחג בעל פה בלי להחליף, אמירתם בזהירות עדיפה מהשמטתם".

גם האבודרהם כותב (סדר תפילות הפסח):

כתב רבינו תם שצריך להזכיר קרבנות המוספין בכל תפלה של מוסף, שהם במקום הקרבת המוספין, ואין יוצאין במה שאומר כמו 'שכתבת עלינו בתורתך וכו'". אבל שאר המפרשים פירשו שיוצא ידי המוספין במה שאמר 'כמו שכתבת עלינו בתורתך וכו'', וכן נוהגין בספרד שאין אומרים פסוקי הקרבנות אלא בשבת ובראש חודש שהם רגילין בהם ולא יבואו לטעות, אבל בשאר מועדים שאינם רגילין בהם ויבואו לטעות אין מזכירין אותם.

אפשר לומר שזהו הטעם שהרמב"ם לא הזכיר את הפסוקים של המוספים ורק אמר: "נהגו העם בכל תפילות המוספין - מזכיר קרבנות אותו היום... ואם לא הזכיר... שוב אינו צריך", ואין כאן מקום לטעון שהרמב"ם העתיק את הנוסח של התימנים.

אפילו אם נאמר בדוחק עצום שהרמב"ם קיבל מהתימנים את הנוסח של התפילה,

איך נסביר את כל ההבדלים שבין הנוסח המקורי של סדר התפילה ברמב"ם ובין התכלאלים הקדומים של התימנים:

תכלאלים תימניים עתיקים (מהדורת הרב קאפח זצ"ל - 'שיח ירושלים')	רמב"ם - משנה תורה - סדר התפילה (מהדורת הרב קאפח זצ"ל - על פי כתבי יד תימניים)
<u>ברוך שאמר:</u>	
"ברוך גוזר ומקיים ברוך מושיע ומרחם ברוך מרחם על הארץ" לא אומרים "נרוממך" מוסיפים "ותקח מרים - ה' רפאך"	"ברוך גוזר ומקיים ברוך מרחם על הארץ" "נשבחך נפאריך נרוממך נמליכך" "וקורא השירה עד סופה כמנהג המקום"
<u>ישתבח:</u>	
"כי לך נאה ה' אלוקינו שיר ושבח הלל וזמרה ברכות והודאות נצח וגבורה גדולה תהלה ותפארת עוז ומלכות ועד עולם"	"כי לך נאה ה' אלוקינו שיר ושבח הלל וזמרה ברכות והודיות גדולה תהלה ותפארת עוז מלכות וממשלה נצח וגבורה מעתה ועד עולם"
<u>נשמת כל חי:</u>	
"ומחליים רעים רבים דיליתנו מלכנו" "עזרנו רחמך ה' אלוקינו ולא עזבונו חסדיך" "ועם אבותינו מלפנים ממצרים גאלתנו" "אשר שמת בתוך פינו" "הן הן יודו לך ויברכו את שמך" "על כל דברי שירות זמירות תשבחות"	"ומחליים רעים רבים דיליתנו" "עזרנו רחמך ולא עזבונו חסדיך" "ועם אבותינו מלפנים ועד הנה ממצרים גאלתנו" "אשר שמת בפינו" "הן הן יודו ויברכו את שמך" "על כל דברי זמירות תושבחות"
<u>יוצר אור:</u>	
"המה יפאריך סלה"	"הם יפאריך סלה"
<u>אהבת עולם:</u>	
"ומלוך עלינו אתה לבדך"	"ומלוך עלינו מהרה אתה לבדך"

אמת ויצוב:	
"ועל כל דורותינו ועל כל דורות זרע ישראל עבדיך" "וגאל את אבותינו" "ישמע אל מצוותיך" "שפלים עדי מרום"	"ועל כל דורותינו ועל כל דורות זרע ישראל עבדיך על הראשונים..." "וגאל אבותינו" "ישמע מצוותיך" "שפלים עדי מרום"
ערבית:	
"אהבת עולם עמך ישראל אהבת" "כי היא עטרת ראשינו ותפארתינו" "וענו כולם בשמחה רבה ואמרו..." "והעמידנו לחיים ולשלום"	"אהבת עולם ישראל עמך אהבת" "כי היא עטרת ראשינו" "וענו כולם בשמחה רבה ואמרו..." "והעמידנו לחיים ולשלום"
שמונה עשרה:	
"כל המינים כרגע יאבדו" "וקבל ברחמים וברצון את תפילתינו" "שומע תפלה" "אל דביר ביתך" "ותפלתם מהרה תקבל ברצון" "לפליטה לטובה לברכה לחן לחסד ולרחמים" "לרחם בו עלינו ולהושיענו" "ושמחנו בו שמחה שלימה כי אל מלך רחום וחנון אתה" "עננו ה' עננו" (ביחיד) "עננו ה' אלוקינו עננו" (ש"ץ) "טרם נקרא ואתה תענה טרם נדבר ואתה תשמע" "כי אתה ה' באש הצתה" "לא יתמו חסדיך"	"כל המינים כרגע יאבדו" "וקבל ברחמים ורצון את תפילתינו" "שומע תפלה" "לדביר ביתך" "ותפלתם מהרה באהבה תקבל ברצון" "לפליטה לטובה לחן לחסד ולרחמים" "לרחם בו ולהושיענו (במקום אחר: "בו עלינו") "ושמחנו בו שמחה שלימה" "עננו ה' אלוקינו עננו" "טרם נקרא ואתה תענה נדבר ואתה תשמע" "כי אתה ה' באש יסדתה" "לא תמו חסדיך"

<u>קדושה:</u>	
"כבודו וגדלו"	"כבודו והודו"
"מלא עולם ומשרתיו"	"מלא העולם כולו ומשרתיו"
"שואלים איה..."	"שואלים זה לזה איה..."
"תופיע ותמלוך"	"תופיע ותתנשא ותמלוך"
"ותמלוך מלכינו עלינו כי מחכים..."	"ותמלוך עלינו כי מחכים..."
"בציון בחיינו"	"בציון בקרוב בחיינו"
"דוד משיח צדקך" (נוסח אחר: "דוד עבדך...")	"דוד עבדך משיח צדקך"
"ושבחך אלוקינו"	"ושבחך ה' אלוקינו"
<u>קדיש:</u>	
"ויצמח פורקניה, ויבע משיחיה, ויפרוק עמיה"	"ויצמח פורקניה, ויבע משיחיה, ויפרוק עמיה"
"ועל כל תלמידי תלמידהון"	"ועל כל תלמידי תלמידהון"
"בכל אתר ואתר יהי להון ולכון חינא" (כך מופיע גם בתכלאל מהרי"ו)	"בכל אתר ואתר יהי להון ולכון חינא" (כך מופיע גם בתכלאל מהרי"ו)
"ורחמי מן קדם אבונא דבשמיא"	"ורחמי וסייעתא ורוחא מקדם אבוהון די בשמיא" (כך מופיע גם בתכלאל מהרי"ו)
"ועל כל קהלהון דכל בית ישראל לחיים ולשלום ואמרו אמין"	"ועל כל קהלהון דישראל ואמרו אמין"
"ופורקנא עליכון"	"ופורקנא עליכון"
"עושה שלום במרומיו הוא ברחמיו וחסדיו יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל וינחמנו בציון ויבנה ברחמיו את ירושלים בחיינו ובימינו בקרוב אמן ואמן"	"עושה שלום במרומיו הוא ברחמיו יעשה שלום על כל ישראל" (כך מופיע גם בתכלאל מהרי"ו)
<u>מוסף דשבת:</u>	
"לבית ישראל עמד נתתו"	"לבית ישראל נתתו"

ראש חודש:	
"ונתרחק מעל אדמתנו. יהי רצון..."	"ונתרחק מעל אדמתנו ואין אנו יכולים לעשות לפניך את קרבנות חובתינו. יהי רצון..."
"כילית מלאכתך ביום השביעי"	"כילית מעשיך ביום השביעי"
מוסף דשבת וראש חודש:	
"יום המנוח יום ראש החודש הזה"	"יום המנוח הזה יום ראש החודש הזה"
"את ראש החודש הזה לטובה"	"את ראש החודש הזה לטובה ולברכה"
מועדים:	
"ושם נעלה ונראה לפניך"	"ושם נעלה ונראה ונשתחוה לפניך"
עשרת ימי תשובה:	
"וכתוב לחיים כל בני בריתך"	"וכתוב לחיים כל בני בריתך"
"ובכן יתקדש שמך ה' אלוקינו על ישראל עמך" (פסוק ראשון של התוספת בעשיית בהמלך הקדוש)	ליתא <-----
ראש השנה:	
"ואנחנו משתחווים"	"אנו משתחווים"
"ובתורתך ה' אלוקינו כתוב לאמר" (מלכויות)	"ובתורתך ה' כתוב לאמר" (מלכויות)
"להפקד כל רוח ונפש" (זכרונות)	"להפקד בו כל רוח ונפש" (זכרונות)
יום הכיפורים:	
"לומר לפניך צדיקים אנחנו..."	"שנאמר לפניך צדיקים אנחנו..."
"יהי רצון מלפניך שלא אחטא"	"יהי רצון מלפניך ה' אלקי שלא אחטא"
"כי רוב מעשנו תוהו"	"כי כל מעשנו תוהו"
וידוי של נעילה:	
"וסלח כגודל חסדך. אלקי עד שלא נוצרתי איני כדאי... אבל לא על ידי יסורין. יהיו לרצון אמרי פי..."	"וסלח כגודל חסדך. יהיו לרצון אמרי פי..."
לרצון אמרי פי..."	

<u>ברכת המזון:</u>	
"בטוב בחן בחדס וברחמים"	"בטוב בחדס וברחמים"
"כי הוא זן ומזין ומפרנס לכל"	"כי הוא זן ומפרנס לכל"
" ונברכך מלכינו"	" ונברך מלכינו"
"רחם ה' אלוקינו עלינו על ישראל עמך"	"רחם ה' אלוקינו על ישראל עמך"
"ובנה את ירושלים עירך כאשר דברת"	"ובנה את ירושלים בקרב כאשר דברת"
"שבכל יום ויום הוא..."	"שבכל יום הוא..."
<u>ברכות ההפטרה:</u>	
"נאמן אתה הוא ה' אלוקינו"	"נאמן אתה הוא אלוקינו"
"לעגומת נפש תנקום נקם מהרה בימינו"	"לעגומת נפש תנקום נקם במהרה בימינו"
"לקדושה ולמנוחה לכבוד ולתפארת"	"לקדושה לכבוד ולתפארת"

עתה נתבונן בכמה ראיות נוספות שהביא הרב קאפח לביסוס טענתו:

(1) מהרי"ץ כותב (שו"ת פעולת צדיק א,מח): "... מנהג זה מנהג קדמונים דקדמונים כמעט מימי הבית, כמקובל בידינו שכל מנהגותינו בעניני התפלות מימי חורבן בית ראשון, ולזה תמצא שכל יופיו הדרו ונעמו של מנהג זה קלסיה אביר ישראל הרמב"ם".

(2) הרמב"ם כותב בהלכות תפלה (א,ד): "... כיון שראה עזרא ובית דינו כך עמדו ותקנו להם י"ח ברכות על הסדר". ובהלכות ברכות (א,ה) כותב: "ונוסח כל הברכות עזרא ובית דינו תקנום ואין ראוי לשנותם ולא להוסיף על אחת מהם ולא לגרוע ממנה".

לכן, בודאי שהרמב"ם תר בזמנו ובדק את הנוסחים הרבים השונים שהיו בזמנו וקבע בחיבורו את הנוסח העתיק והמקורי ביותר שלפי דעתו הוא נוסח אנשי כנסת הגדולה ולא חלו בו ידי הגאונים וחכמי הדורות.

לגבי הראיה הראשונה, ההקשר בדברי מהרי"ץ הוא לגבי מנהג ה'קירוי' של ההלל ולא לגבי נוסח של טקסט מסויים. בנוסף, הרמב"ם משבח את המנהג הזה אבל אינו מזכיר שם את התימנים. אפילו אם נאמר שהרמב"ם התכוון לתימנים בהזכירו את המנהג הזה, הרי על כל פנים זה לא קשור לנוסח של ההלל ושל התפילה, אלא לדרך אמירתו.

כך מדויק בדברי מהרי"ץ שכותב "שכל מנהגותינו בענייני התפלות מימי חרבן בית ראשון" ולא דיבר על הנוסח.

בנוסף לכך, מהרי"ץ כותב (פסקי מהרי"ץ הלכות ראש השנה) באותו אופן גם לגבי המנהג להתפלל בתפילת מוסף של ראש השנה תפילה אחת בלבד (תפילת לחש וחזרת הש"ץ ביחד), שהוא "מנהג קדמונים דקדמונים כמעט מימות החרבן, כמקובל בידינו מנהגי אבותינו...". ברור אם כן שמהרי"ץ התכוון למנהגי התפילה ובית הכנסת, ולא לנוסח התפילה עצמו.

לגבי הראיה השניה שהביא הרב קאפח, אנחנו צריכים לדעת שאין לנו שום כתב יד של תכלאל מלפני המאה ה-14 למניינם, ואילו הרמב"ם חי במאה ה-12 למניינם. לכן אין לנו שום דרך לדעת בוודאות איזה נוסח התפללו יהודי תימן לפני בואו של הרמב"ם. מאידך, יש לנו הרבה קטעי גניזה עתיקים מאוד, שמראים נוסחאות רבות שדומות לנוסח של הרמב"ם, וגם הרבה שינויים מנוסחו. לפנינו דוגמה של קטע מן הקדיש מהגניזה הקהירית:

יתגדל ויתקדש שמייה רבה בעלמא דיברא כרעותיה ימליך מלכותיה ויצמח
פורקניה יקריב משיחיה ויפרוק עמיה ברחמיה בחייו וביומיכון
ובחייו דכל בית ישראל בעגלא בזמן קריב.
אמן יהי שמייה רבה מברך לעלמא ולעלמי עלמיא.
יתברך ישתבח יתפאר יתרום יתנשא יתעלה יתהדר ויתהלל שמייה דקושא
ברוך הוא לעילא לעילא מכל ברכתא שירתא תושבחתא נחמתא דאמירן
בעלמא ואמרו אמן.
תתקבל צלותא ותתעביד בעותא ויעבד צלותהון ובעותהון עמיה דכל
בית ישראל קדם אבונא אלה די בשמיא ואמרו אמן.
יהוי שלמא רבה ורוחא ופורקנא וסייעתא ואסותא מן שמיא עלינו
ועליכון ועל כל קהליהון דישראל ואמרו אמן.
עשה שלום במרומיו הוא ברחמיו הרבים ובחסדיו הגדולים יעשה שלום
עלינו ועליכם ועל כל עמו בית ישראל לקיים ה' עז לעמו יתן ה' יברך
את עמו בשלום.

מהקטע הזה מהגניזה נמצאות שתי התבניות "ויפרוק עמיה" ו"לעילא לעילא" שאומרים התימנים כל השנה בקדיש. זה מראה לנו שלא רק התימנים נהגו לומר את המילים הללו.

יש בידינו סידור שחיבר רבינו שלמה בן נתן (חי בדורו של רבי יהודה הלוי, לפני הרמב"ם; יש סוברים שהוא חי בעיראק, ויש אומרים שהוא חי בדרום מערב מרוקו). בסידורו הוא מצטט אין ספור פעמים גאונים רבים עד זמנו של הרי"ף, אבל אינו מזכיר את הרמב"ם אפילו פעם אחת. אין ספק שלא ראה את חיבוריו של הרמב"ם. יש

בסידורו נוסחאות רבות הדומות לנוסח של התימנים וגם קטעים מסוימים הדומים לנוסח הספרדים.

להלן מספר דוגמהות מסידורו שנמצאים גם ברמב"ם וגם בתכלאלים קדומים:

- "ויפרוק עמיה" (בקדיש)
- "לעילא לעילא"
- "והתקנת מאורות לשמח עולמך" (ברכת יוצר אור. ברמב"ם ובתכלאלים: "לשמח עולם")
- "אמת ויציב, נכון וקיים, ישר ונאמן..."
- "על אבותינו עלינו"
- "מביא גואל לבני בניהם, מלך רחמן מושיע ומגן"
- "ברך עלינו" (ברמב"ם ובתכלאלים: "ברכנו")
- "למשומדים"
- אין "עושה שלום" אחרי שמונה עשרה (כרמב"ם ורס"ג, ולא כמו התכלאלים).
- "ה' צבאות שמו קדוש ישראל" (ערבית לפני קריאת שמע)
- "כי היא עטרת ראשנו" (ערבית לפני קריאת שמע - כהרמב"ם ולא כנוסח תימן שמוסיפים "ותפארתנו")
- "מעון הברכות" (ברכה מעין שבע)
- "ברוך שאין לפניו לא עולה ולא שכחה ולא כזב ולא מרמה ולא משוא פנים ולא מקח שוחד" (ברוך שאמר)
- מופיעים פסוקים של קרבנות המוספים במוסף.
- "מלטנו בו מכל צרה... שמחנו בו שמחה שלמה" (יעלה ויבוא)
- ספירת העומר בארמית ותוספת: "שבעה שבועי שלמי" (מ"ט בעומר)
- בברכת "רחם" של תשעה באב: "כי אתה ה' באש הצתה" (כמו התכלאלים ולא כהרמב"ם שגורס "יסדתה" ולא "הצתה")
- "הנח לנו אל יהי צרה ואנחה ביום מנוחתנו" (רצה והחליצנו)

במיוחד בולט הדמיון בין נוסח הקדושה בסידורו של רבינו שלמה בן נתן לזה של הרמב"ם:

רמב"ם	רבינו שלמה בן נתן
נקדישך ונעריצך, ונשלש לך קדושה משולשת, <u>ככתוב</u> על ידי נביאך וקרא זה אל זה ואמר, <u>כדבר האמור</u> על ידי נביאך וקרא זה אל זה ואמר,	נקדישך ונעריצך, ונשלש לך קדושה משולשת, <u>ככתוב</u> על ידי נביאך וקרא זה אל זה ואמר,
קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלוא כל הארץ כבודו. כבודו <u>וגודלו</u> מלא עולם ומשרתיו שואלים <u>זה אל זה</u> איה מקום כבודו.	קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלוא כל הארץ כבודו. <u>כבודו והודו וגודלו</u> מלא עולם ומשרתיו שואלים <u>זה אל זה</u> איה מקום כבודו.
משבחים ואומרים, ברוך כבוד ה' ממקומו. ממקומך מלכנו תופיע ותמלוך עלינו כי מחכים אנו לך. מתי תמלוך בציון בחיינו ובימינו.	משבחים ואומרים, ברוך כבוד ה' ממקומו. ממקומך מלכנו תופיע ותמלוך עלינו מהרה כי מחכים אנו לך. מתי תמלוך בציון <u>בקרוב</u> בחיינו ובימינו
תשכון תתגדל ותתקדש בתוך ירושלים עירך לדור ודור ולנצח נצחים. ועינינו תראינה במלכות עוֹזך, כדבר האמור בשירי קודשך על ידי דויד <u>עבדך</u> משיח צדקך: ימלוך ה' לעולם אלוקיך ציון לדור ודור הללוי-ה.	תשכון תתגדל ותתקדש בתוך ירושלים עירך לדור ודור ולנצח נצחים. ועינינו תראינה במלכות עוֹזך כדבר האמור בשירי קודשך על ידי דויד משיח צדקך: ימלוך ה' לעולם אלוקיך ציון לדור ודור הללוי-ה.
לדור ודור נגיד גודלך, ולנצח נצחים קדושתך נקדיש; ושבחך אלוהינו מפינו לא ימוש, כי אל מלך גדול וקדוש אתה. ברוך אתה ה' האל הקדוש.	לדור ודור נגיד גודלך, ולנצח נצחים קדושתך נקדיש, ושבחך אלוהינו מפינו לא ימוש, כי אל מלך גדול וקדוש אתה. ברוך אתה ה' האל הקדוש.

סידורו של רבינו שלמה בן נתן מוכיח לעיני כל שנוסחאות שונות של התפילה היו קיימות בזמנו של הרמב"ם ולפניו. הוא גם מראה שבארצות אחרות היה נוסח דומה מאוד לזה של התימנים. העובדה שאין לנו כתב יד של תכלאל מלפני זמנו של הרמב"ם אבל מאידך, יש לנו סידורים אחרים שדומים לנוסח הרמב"ם, לא משאירה לנו מספיק ביסוס לטענתו של הרב קאפח.

בהקדמה לסידור 'שיח ירושלים' כותב הרב קאפח דבר נוסף:

והן זה עתה נודע לי מפי מלומד אומר אמת דובר צדק ומגיד מישרים, כי עם פתיחת ספריית לוינגראד נתגלה סידור תפילה כתב יד עתיק שנכתב בתימן ועליו חתימת ידו של הרמב"ם ועליו אי אלה הערות בכתב ידו של הרמב"ם ממש. וכבר הזמנתי צילום מכתב יד זה.

ראשית כל נעיר שיוסף טובי כותב בספרו ('נוסח התפילה של יהודי תימן', עמוד 45) שבשיחה שבעל פה נתברר לו שהצילום עדיין לא הגיע, וגם ממקורות אחרים הוא לא יכל לאמת מציאותו של כתב יד זה. אבל בכל זאת, ראיה זו לא מוכיחה כלום, כי זה רק אומר שהרמב"ם חתם על סידור תפילה תימני וכתב עליו הערות. גילוי זה עדיין צריך עוד הרבה ראיות כדי לנסות להוכיח ממנו שהרמב"ם אימץ את נוסח התפילה של התימנים. אפשרות אחרת היא שראיה זו מבססת את שיטתו של הרב צובירי, שהתימנים אימצו את נוסח התפילה הכתוב במשנה תורה, והראיה הזאת שמביא הרב קאפח רק מראה שהרמב"ם ראה סידור שכתוב כמו הנוסח שלו, וחתם עליו לתת אישורו.

ראיה נוספת שהרב קאפח מביא, היא שהרמב"ם מאוד העריץ את יהודי תימן והיו לו קשרים הדוקים איתם, כפי שידוע מאיגרת תימן המפורסמת. ראיה זו תמוהה מאוד - הרי היו לרמב"ם קשרים יותר הדוקים עם מסורות גאוני בבל.

הרב קאפח כותב עוד: "נוסח התפילה קיבל הרמב"ם מיהודי תימן... בהוכחו שהוא טהור ונקי מתיקוני הגאונים ושכלוליהם". התימנים אמנם הוסיפו³ לתוך נוסח התפילה במשך כל הדורות כמו שעשו שאר קהילות ישראל, וכפי שניסח רס"ג בהקדמה לסידורו:

מה שקורה בזמן הזה משלשה דברים: ההזנחה, וההוספה, וההשמטה, ויש בגללם לחשש לשכחה ולקביעת השינוי, כי בארצות האלה שעברתי בהן ראיתי משלשת הדברים האלה מה שהניעני וקראני להשתדל להפסיקו (והיה זה) דבר מבהיל. כי ממסורת אומתנו בתפילותיה וברכותיה יש דברים שהוזנח שמושם עד שנשכחו ונמחקו לגמרי חוץ מאצל יחזי סגולה, ומהן יש דברים שנוסף עליהם נושט מהם אלא שההוספה וההשמטה לא שינו אותן מן המטרות שבשבילן נתקנו. וראיתי לאסוף בספר הזה את התפלות והתשבחות והברכות שיש להן עיקר, בתכונותן

הקדומה כפי שהיו צורותיהן לפני הגלות ואחרי כן, ולשימן לסידור. ואוסיף להן מה ששמעתי שנוסף בהן או נשמט מהן לפי ראות עיני אחדים העושים על דעת עצמם אנשי כפר או עיר או פלך או ארץ. ומה שמבטל את הכוונה היסודית אסרתי לומר, ומה שאינו מבטל אותה העירותי בכל זאת שאין בו עיקר מהמסורה.

מדברי רס"ג אלו אנו יכולים להבין איך הסידור בתקופת הגאונים לא היה דבר קבוע ומסודר בכלל. מה עוד, אנו רואים שרס"ג נתן הכשר בדיעבד לנוסח מסוים אף על פי שיש בו מן ההוספה וההשמטה. לכן אין תימה שאנו רואים כבר אצל הגאונים והראשונים סידורים שונים זה מזה, פעמים במקצת ופעמים בהרבה.

ג. דעת הרב יוסף צובירי זצ"ל

הרב יוסף צובירי (סידור כנסת הגדולה' חלק א, הקדמה) טוען שהתימנים אימצו את נוסח התפילה של הרמב"ם. לפנינו ראיותיו:

1) הרב צובירי טוען שמעולם לא היה נוסח אחד ומנהג אחד כפי שחושבים ההמון. אמנם יהדות תימן שמרה על מסורות עתיקות יומין, אבל מאידך יהדות תימן היתה תמיד ככלי מקבל. ידוע לנו על הקשרים החזקים שהיו לתימנים עם גאוני בבל. בנוסף, כבר אצל הגאונים היו מחלוקות בענייני התפלות ונוסחותם כפי שמעידים סידורי רב עמרם ורב סעדיה גאון. כמו כן התימנים קבלו את תורתם של רס"ג, והרי"ף ועוד גאונים. כמו כן ידוע לנו שהגיעו לתימן ספרי הלכה אחרים כמו הטור, הכלבו והאבודרהם, וכן השולחן ערוך שהצליח לעשות מהפכה בתימן.

2) הרב צובירי אומר שהגיעו לידו 8 תכלאלים מהעתיקים ביותר שנכתבו לפני 400-500 שנה, וכמו כן 60 תכלאלים שנכתבו לפני 300 שנה. הוא מגלה שאין שני סידורים שדומים אחד לשני כלל, ואפילו מה שנכתב באותה עיר ובאותה תקופה על ידי אותו לבלר! יש מהם שדומים לנוסח שאמי, ויש מהם דומים לנוסח מהרי"ץ (בלדי), ויש מהם לא כזה ולא כזה.

3) לא כל התימנים גלו לתימן בסוף ימי בית ראשון. היו הרבה תימנים שגלו לתימן ממצרים ומבבל. הרב צובירי כותב שבעבר התימנים נקראו בבליים, בגלל שגלו לתימן מבבל כשהתחילה להתגבר דת האיסלאם בארצות המזרח. מכאן אפשר לראות שגלות תימן, כמו שאר הגלויות אינה 'סולת נקייה' של מיוחסים, אלא ערבוב של גלויות מתקופות שונות, כאשר כל תקופה שמרה מנהגים מסויימים או הוסיפה חדשים על הישנים. התימנים אמנם שמרו על

מנהגם המקורי כמה שאפשר, אבל מאידך היו פתוחים לקבל תפילות חדשות, פיוטים, ומנהגים משאר קהילות ישראל.⁴

(4) הרב צובירי כותב שפעם היו קוראים לנוסח הרמב"ם 'תכלאל טבראני' והיום השם הזה כבר נשכח מפי ההמון.

(5) סביר מאוד להניח, שהתימנים התפללו בנוסח שהיה שגור בניהם בעל פה או בסידורי הגאונים לפני שהגיע אליהם סידורו של הרמב"ם, וגם כשאימצו את נוסחו הם שמרו על כמה לשונות תפילה מסויימים כפי שנהגו לפני בואו של הרמב"ם (כמו שראינו לעיל בהבדלים בין הרמב"ם והתכלאלים העתיקים). כך מצינו שאחרי שקיבלו את הרמב"ם כמרא דאתרא, הם המשיכו לשמור על הלכות ומנהגים עתיקים למרות שהרמב"ם פסק אחרת.⁵ כמו כן, כשהגיע אליהם סידורם של הספרדים, הם לא נרתעו מלהוסיף ומלשנות כמו שעשו תמיד. אפילו קהילות בתימן שהיו אדוקות יותר בנוסח של הרמב"ם הוסיפו גם הם לתוך תפילתם קטעי תפילה ספרדיים כגון סדר קבלת שבת, ברכת 'השכיבנו' של שבת, פסוקי 'ושמרו בני ישראל', פיטום הקטורת, וכן פיוטים רבים (ראה בנספח).

ד. עוד ראיות שהתימנים אימצו את נוסח הרמב"ם

חכם תימני⁶ אחד בספרו "רסאלה בוסתן אלאזהר", כותב על השינויים שעשה בחתימת ברכת "השכיבנו" וזה לשונו:

ומה שהזכרתם לנו מהגאון העצום מורנו ורבנו משה שפרו צורו במעלתו, שיאמר 'ברוך שומר עמו ישראל' - הרי זה טוב מה שסבר בו. ומי חכם לעשות כזאת, רק הוא אשר רוח אלוקים קדושים בו, כי "שתים לאחריה" אמרו חכמים ולא שלוש. ואנחנו בזמן שחברנו את סידור התפלות ומעלותיו וחובותיו בלשון חכמים לחלק מהתלמידים, שאלנו את זאת. ובזמן הנסיון שלנו בחיבור הזה הזכר התגברנו על הספק הזה וסדרנו את הפסוקים אשר אחרי השכיבנו, ולא חתמנו את סופם בברכה.

4 ראה בנספח.

5 הרב קאפח מונה כ-30 מקרים שהתימנים לא פוסקים כמו הרמב"ם.

6 אמנם יש הסוברים שלא היה תימני.

ונועמוז בתפילה. וכאשר הגיענו ספרך מסודר בתיקון הזה אמצנו תיקונו ותיקנו בחבורנו, כי דבריו נראים מדברינו.

אמנון שלומי ('יתהודה' 11) כותב שמטבעות הלשון 'שמרו צורו' או 'ישמרו צורו' הן מטבעות של ברכה מקובלים לגבי אדם שעדיין בחיים. על פי זאת ניתן לקבוע שהרמב"ם היה עדיין בחיים בשעה שכתבו את הדברים. מכאן ראייה נוספת שהתימנים אימצו את נוסח התפילה של הרמב"ם.

הרב יוסף צובירי ('סידור כנסת הגדולה' חלק ב, עמוד קו) מביא תעודה עתיקה מתימן שכתב רב שמריה בן צמח מחכמי תימן הקדמונים שחי בזמן הגעת חיבורו של הרמב"ם לתימן, וכה הוא כותב (מתורגם מלשון ערב):

ומצוה חיובית כלילי פסחים לגמור ההלל ולברך עליו כמו שאמר בעל הלכות גדולות ז"ל... והיה בסדרם של ראשונים כאן בארץ התימן, גומרין ההלל בבית הכנסת בברכה. וכאשר הגיע ספרו של הגאון הגדול רבנו משה בן מימון ישמרו צורו, נהגו מקצת העם להשמיטו, בהוכיחם בראיה שרבנו משה בן מימון לא זכרו, וכשהיה בזה משא ומתן, חזרנו וקיימנו דברי ראשונים כפי שנהגו מאז על פי הגאון בעל הלכות גדולות.

מכאן רואים שבערב פסח בבית הכנסת היו התימנים מברכים על ההלל, וכשהגיע אליהם ספרו של הרמב"ם, נהגו מקצת העם להשמיט את הברכה. רק לאחר משא ומתן בנדון, החליטו לחזור למנהג העתיק לברך על ההלל.

מעניין להעיר שהרמב"ן באגרתו לרבני צרפת (קובץ תשובות הרמב"ם, אגרות קנאות, דף ח) כותב שהתימנים "היו מזכירים שם הרב בכל קדיש וקדיש: בחייכון וביומיכון ובחיי דרבנא משה בן מימון וכו"⁷. מלבד זה שרואים כאן עד כמה התימנים העריצו את הרמב"ם ונהגו בו כבוד רב לאחר כל הטובה שעשה עמם, אפשר לראות מזה גם איך שהתימנים עוד בזמן הרמב"ם לא נרתעו מלהוסיף ולהגיה בנוסח התפילה כמו שעשו שאר קהילות ישראל לאורך כל הדורות.

7 ראה גם <http://www.buchara.org.il>, שבמסורת הבוכרית הקדומה נהגו לומר בקדיש: "ויבוימיכון ובחיי ריש גלותא".

ה. סיכום

נראה מכל האמור לעיל:

- ג. התימנים אכן אימצו את נוסח התפילה של הרמב"ם, ולא להפך.
 - ד. סדר התפילה של עם ישראל עבר טלטולים רבים בדרכו מאז שעזרא ובית דינו קבעו את מטבע התפילה ועד היום. היעדר נוסח כתוב סייע ליצירתן של גרסאות ותבניות תפילה נבדלות.
 - ה. הרבה מאוד דברים לא באו לידי הכרעה ברורה, ונושאים שונים הושארו כפי שהם כשכל מקום ממשיך לנהוג כמנהגו.
 - ו. לקראת סוף תקופת הראשונים, נוסחי התפילה התחילו להיות קבועים יותר עקב המצאת הדפוס.
- יהי רצון שיכוננו תפילותינו קטורת לפני ה', ונזכה לבנין בית המקדש במהרה בימינו
אמן.

ו. נספח - מקורות תפילה תימניים

"אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא: כל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם"

(מגילה טו.)

בקטע זה, ברצוני לגלות את המקורות של קטעי תפילה שונים בתכלאל, ולהראות שמה שקוראים היום 'נוסח תימן', הוא למעשה לקט של תפילות ופיוטים ונוסחאות מדורות שונים וקהילות וארצות שונות.

ימות השנה

"יהי רצון... לטהר מערכי רעיוני... ותציבני לעמוד לפניך לעולם" - מתוך וידויו של רבי יהודה הלוי (שירי ריה"ל, מהדורת זמורה, ספר עשירי).

"המהולל" - רבי יהודה הלוי, לדעת מהרי"ץ.

"עושה שלום במרומיו" (אחרי תפילת י"ח) - מופיע בסדר רב עמרם גאון, אבל לא ברס"ג ולא ברמב"ם.

אחרי נפילת אפיים: "אבינו מלכנו אבינו אתה" - מהרי"ץ כותב שנהגו לומר קטע זה בהשפעת סידורי הדפוס.

עלינו לשבח - מהרי"ץ כותב ש"קיבלנו שיש לומר שבח זה ואין לבטלו בשום אופן", ואילו הרב קאפח כתב: "בנוסחת מהריב"ש וכל כתבי יד העתיקים לא נמצא לומר אחר התפלה לא ברכו ולא תפלת עלינו" (רבי יוסף קאפח, סידור שיח ירושלים, עמוד סח).

"אל נא קרב תשועת מצפיך..." - מתורת הסוד (הרש"ש, רבי מרדכי שרעבי).

פסוקי "ישקני מנשוקות פיהו" - מתורת הסוד.

ברכת יוצר אור של שבת

"אל אדון על כל המעשים" - פיוט ארץ ישראלי קדום שחובר בין המאה ה-2 ל-4 (מחברו לא ידוע)⁸.

8 מהרי"ץ הביא את דברי רבי שלמה תעזי שאמר: "יומה שלא נמצא בסידורים שלנו ואפילו בספרי הרמב"ם ז"ל כי מרוב הצרות והטלטולים נשתכח".

פורים

"יחסדי ה' אזכיר תהלות ה' על..." (פסוקים לפני קריאת המגילה) - לפי הרב יוסף קאפח תיקנו חכם תימני מהמאה ה-16 או ה-17.

"תיקון פורים": "מי כמוך ואין כמוך" - רבי יהודה הלוי.

מועדים

מזמורי החגים (לפני ערבית) - לפי מחזור מהרי"ו (הרב ונה), נקלטו מסידורי ספרד.

סליחות וראש השנה

סליחות חודש אלול - יהודה רצהבי כותב שבתקופה הקדומה שימש סדר הסליחות של יום הכיפורים גם ללילי האשמורות באלול, עד שקיבלו עליהם את סליחות הספרדים לאלול.

"ישן אל תרדם" - רבי יהודה הלוי.

"אחות קטנה" - אברהם חזן.

"עת שערי רחמים" - יהודה עבאס.

"שופט כל הארץ" - רבי שלמה אבן גבירול.

יום הכיפורים

"כל נדרי" - מהרי"ץ כותב שהתימנים הנהיגו לומר כל נדרי על פי רס"ג, "שגם רס"ג חשוב מארי דאתרין".

"לך אלי תשוקתי" - רבי אברהם אבן עזרא.

"כתר מלכות" - רבי שלמה אבן גבירול.

"שמע קולי אשר אשמע בקולות" - רב האי גאון.

"יראים שלחוני" - רבי ששון הלוי.

"סדר העבודה" - במחזורי תימן הקדמונים, לדעת הרב עמרם קורח חיברו רבי אברהם בן עזרא.

סוכות

הושענות - רס"ג ויוסף בן אביתר.

"אצולה לפנים בכסא ערבות" - רבי אברהם אבן עזרא.

ז. מקורות

3. מהרי"ץ, "סידור עץ חיים" חלק א עמוד ט, חלק ב עמוד לו, חלק ג עמוד עא.
4. הרב עמרם קורח, "סערת תימן".
5. הרב יוסף קאפח, "משנה תורה", תשמ"ה.
6. הרב יוסף קאפח, "סידור שיח ירושלים", תשנ"ה.
7. הרב יוסף קאפח, "תכלאל שיבת ציון".
8. הרב יוסף קאפח, "כתבים ב'" עמודים 828-830.
9. הרב יוסף צובירי, "סידור כנסת הגדולה" חלק א.
10. הרב יצחק רצאבי, "מאמר שיר המעלות לשלמה - מפי חכמים" עמודים 16-17.
11. הרב יצחק רצאבי, "מאמר דברים כהוייתן: בירור האמת על נוסח התפילות הקדום של ק"ק תימן", בתוך "צפונות" ד ג, עמודים נ"ט-ס"ה, תשנ"ב.
12. הרב עדין שטיינזלץ, "הסידור והתפילה".
13. יהודה רצהבי, "במעגלות תימן" עמודים 123-144.
14. יהודה רצהבי, "מחזור יהודי תימן לאור הגניזה", בתוך "מסורת הפיוט ב'" עמודים 119-123, תש"ס.
15. ציון מדמוני, "הרמב"ם ונוסח התפילה של יהודי תימן" בתוך "יהדות תימן" עמודים 373-394.
16. יוסף טובי, "נוסח התפילה של יהודי תימן", בתוך "תימא" ז, עמודים 29-64, תשס"א.
17. משה גברא, "נוסח נפילת אפיים בסידורי תימן", בתוך "שנה בשנה", עמודים 429-433, תשנ"ט.
18. שמעון שרביט, "מוקדם ומאוחר בלשונות התפילה של בני תימן", בתוך "מחקרים בספרות עם ישראל ובתרבות תימן" עמודים 195-208, תשנ"א.
19. אמנון שלומי, "התפתחות התכלאל התימני על רקע התפתחות התפילה בישראל", בתוך "תהודה" 11, עמודים 50-56, תשמ"ט.
20. אהרן גיימאני, "תמורות במורשת יהדות תימן".